

SUMMARY

Alla Fedorova

Problem of statistical counts of Old Believers (on the example of Kiliya 1843–1844)

The article attention is accented on inaccuracies which appear at the statistical count of Old Believers. The concrete examples of errors which were made by officials in filling of form about the amount of Old Believers and their churches in Kiliya during 1843–1844 are examined.

Key words: Old Believers, splitters, statistics, Kiliya.

Яна Івлєва,

*аспірант Дніпропетровського національного
університету імені Олеся Гончара,
асистент кафедри історії та правознавства
Євпаторійського інституту соціальних наук
Республіканського вищого навчального закладу
«Кримський гуманітарний університет» (м. Ялта)*

ОСОБЛИВОСТІ ВІРОВЧЕННЯ ТАВРІЙСЬКИХ ДУХОБОРІВ (НА ОСНОВІ ЗАПИСКИ Й. КОРНІСА ПРО ДОГМАТИ ДУХОБОРСТВА)

Присвячено особливостям віровчення духоборської секти Таврійської губернії (1802–1845). В основу статті покладено записку Й. Корніса з викладом історії та віровчення таврійських духоборів (зберігається в Державному архіві Одеської області). Характеризуються джерела віри духоборів, аналізується їхнє вчення про Бога, Ісуса Христа, визначається їхнє ставлення до офіційної Церкви та її таїнств, розглядається етика духоборів.

Ключові слова: релігія, секта, віровчення, духобори, Таврійська губернія, архівні джерела, Й. Корніс.

Наслідком розвитку православ'я впродовж тривалого часу стала поява низки відгалужень у вигляді сектантських угруповань. Відправним пунктом для православного сектантства було прагнення до духовної свободи та гуманізації суспільних відносин. Особливо яскраво це положення втілювалося у віровченні та соціальній практиці духоборів, які спробували створити суспільно-політичний лад, альтернативний діючому в країні. Носії духоборського віровчення виробили специфічні уявлення про світ і місце людини в ньому, створили своєрідну модель суспільних відносин. Утілення в життя суспільних ідеалів духоборів було можливим (хоча й ненадовго) саме на Півдні України. Специфіка географічного розташування та історичного минулого Таврії спричинилася до поширення у цьому краї релігійних сект, члени яких сподівалися тут знайти притулок та уникнути переслідувань. Вплив духоборів на перебіг суспільно-політичного

життя краю важко переоцінити, вони віддали Таврійській губернії цілу епоху своєї історії. Незважаючи на істотні зміни віровчення сектантів (нащадки таврійських духоборів і сьогодні живуть у Росії), цей феномен продовжує існувати. Дослідження віросповідних основ таврійських духоборів є актуальною проблемою, вирішення котрої дозволить виявити закономірності, які детермінували особливості його розвитку, і знайти нові методологічні підходи до вивчення сектантства загалом. Не останню роль в аналізі віровчення духоборів відіграють архівні джерела, інформативні можливості яких доволі високі.

Історія православного сектантства в цілому добре вивчена, однак більшість праць з цієї проблеми з'явилися ще в XIX – на початку XX ст. Природно, що всі ці видання характеризуються необ'єктивним викладом матеріалу. База новітніх узагальнювальних студій з історії духоборської секти також є недостатньою. Виняток становить лише науковий доробок дослідниці Л. Шугаєвої, яка приділила неабияку увагу цьому віровченню¹. Історії безпосередньо таврійських духоборів відведено місце в дисертаційній роботі Т. Нагорної, де розглядається феномен духовного християнства на теренах України².

Метою цієї розвідки є дослідження особливостей віровчення духоборів Таврійської губернії в першій половині XIX ст., для чого була використана історична записка Й. Корніса про догмати духоборства.

Духоборська секта належить до раціоналістичних течій, що виникли в XVIII ст. У Таврійській губернії духобори оселилися на початку XIX ст. за розпорядженням вищої влади Російської імперії. Впродовж першого десятиліття XIX ст. духобори заснували на півночі губернії дев'ять поселень, головним з яких було Терпіння. Разом з першими поселенцями прибули відомі лідери руху, зокрема С. Колесников і С. Капустін. Їхня активна організаторська діяльність сприяла піднесенню матеріального рівня духоборів. Проте вже на початку 1840-х рр. майже всіх духоборів, за винятком навернених до православ'я, було виселено в Закавказзя (причиною цього стало скоєння ними різних злочинів).

Сусідами духоборів за часів існування громади в Таврійській губернії були меноніти, які цікавилися побутом і віровченням перших. Саме тому важливим джерелом для вивчення віросповідних засад духоборства є фонд менонітської громади Бердянського повіту Державного архіву Одеської області (фонд 89). Зокрема, у цьому фонді зберігається історична записка Й. Корніса, яка покладена в основу пропонованої розвідки. Цей документ містить інформацію з історії таврійських духоборів, у т. ч. відомості про особливості віровчення мелітопольських духоборів. Ці відомості супроводжуються молитвами й псалмами з коментарями Й. Корніса. Автор – член-кореспондент Ученого комітету Міністерства державного майна, відомий діяч у сфері сільського господарства, лідер таврійських менонітів – був добре ознайомлений з побутом духоборів. Корніс детально виклав догматику й обрядовість сектантів, вказав на їхнє походження, описав економічний стан і суспільний лад, навів духоборське тлумачення назви та сутності їхньої віри. Аналізуючи сучасний йому стан сектантства, автор стверджував, що на цьому етапі духобори були вже ближче до язичників, ніж до вчення Христа. Він підкреслював застійні явища,

що спостерігалися в секті, а також моральну деградацію багатьох її членів. Це, на його думку, стало приводом для розчарування і стимулом до подальшого прийняття значною частиною духоборів православ'я. Загалом, підходячи до предмета дослідження досить упереджено, він дійшов висновку, що духобори – це народ без релігії³. Негативно характеризуючи духоборів, Корніс, однак, визнавав їх працьовитість, тверезий спосіб життя, ефективні способи ведення господарства.

Таким чином, основою життя таврійських духоборів стали вироблені духоборськими лідерами ще у XVIII ст. специфічні положення віровчення, які видозмінювалися з плином часу. Оформлення духоборського вчення уможливила проповідницька діяльність його ідеологів: Силуана Колесникова та Іларіона Побірохіна. Зміцненню авторитету Колесникова сприяли аскетичний спосіб життя, ораторський талант і виняткова на той час грамотність. Завдяки його проповідям, неділі стали днями загальних зборів духоборів. Зі свого боку, Побірохін вважав, що спасіння людини залежить від духу, який зберігається у «Книзі животній», тобто в живій пам'яті. Себе Побірохін називав сином Божим, оскільки в ньому начебто жив Ісус Христос, який був божественним розумом, що переселявся від одних обраних до інших. Релігійний лідер вибрав зі своїх послідовників 12 «апостолів-архангелів» (допомагали поширювати духоборство) і 12 «смертоносних ангелів» (здійснювали «кару Божу» над зрадниками й відступниками).

На теренах Таврійської губернії активну діяльність розгорнув ще один духоборський ідеолог – Савелій Капустін. Спершу він проповідував у Тамбовській губернії, а згодом оселився в Терпінні. Капустін проголосив себе Ісусом Христом, склав раду із 30 старців (з них 12 «апостолів»)⁴. Саме він спробував утілити в життя основні засади віровчення, заснувавши в духоборів громаду комуністичного типу. Маючи на меті поширення секти в губернії, 1815 р. Капустін подорожував повітом (користуючись фальшивими паспортами) і проповідував своє вчення. Аби кількісно збільшити свою секту, духобори, за ініціативою свого лідера, приймали селян-втікачів, дезертирів та злочинців. Це викликало відповідну реакцію влади: у липні Капустін був доставлений під вартою до Мелітопольського повітового суду. Після допиту його закували в кайдани й замкнули в Оріхівській в'язниці. Мелітопольські духобори звернулися до таврійського губернатора з проханням віддати їм хворого і старого Капустіна на поруки. По проведеному слідстві, релігійний лідер був випущений на поруки, але із заборонаю будь-куди виїжджати⁵. Та вже в серпні 1816 р., завдяки проповідуванню Капустіним свого вчення, до секти приєдналося ще четверо селян⁶.

Отже, духоборська секта в Таврійській губернії постійно поповнювалася за рахунок новонавернених. Цій привабливості секти серед православного населення неабияк сприяло духоборське віровчення, яке зазвичай трималося в таємниці. Хоча в його основу були покладені загальнохристиянські принципи, пов'язані з вірою в загробне життя, це вчення мало низку особливостей.

Джерелом віри духобори вважали внутрішнє одкровення – Слово Боже, що живе в душі людини. Плодом внутрішнього одкровення була «Животна книга»,

яка зберігалася в пам'яті та серцях духоборів. Водночас вона мала зовнішне втілення і складалася з безлічі духоборських псалмів. Їх записували, передавали від покоління до покоління і завчали з дитинства⁷. «Животна книга» викладала віровчення, описувала історію духоборства, поневіряння прибічників секти. Наприклад, з неї духобори знали, що «вір на землі сімдесят сім, але всі вони помилкові, дійсна віра лише сімдесят восьма, віра духоборська»⁸. Цілісність «Животної книги» ґрунтувалася на тому, що Бог живе в роді духоборів і не дає согрішити. Вміст у серцях духоборів частини «Животної книги» – неоднаковий; звідси у духоборів на першому місці авторитет найдосвідченішого вчителя.

Біблії духобори відводили другорядну роль, наголошуючи на її незрозумілості для простих людей. Лише за допомогою внутрішнього одкровення у своєму серці віруючий міг зрозуміти її алегорії та символи. Ідеологи секти визнавали за необхідне додавати до Біблії власні пояснення⁹. Завдяки діяльності Капустіна, Біблія взагалі втратила своє значення, а істинним проголошувалося лише живе усне слово¹⁰.

Загалом догматичне вчення в духоборів було розкрито дуже мало. Духобори вірували в єдиного Бога, який створив світ. Служіння і поклоніння Богові – головний догмат їхнього віросповідання. Духобори вірували в Трійцю, але розуміли її в сенсі різних дій і проявів єдиної істоти. У природі вона втілювалася так: Отець – світло, Син – життя, Дух Святий – спокій¹¹. У людині: Отець – це пам'ять, Син – розум, Дух Святий – воля. Ці три іпостасі розглядали також в іншій спосіб: Отець – висота, Син – широта, Святий Дух – глибина¹². Бог сприймався як неособлена сила, втілена в природі.

Своєрідні думки духобори висловлювали й щодо постаті Христа. На їхнє переконання, Ісус Христос був людиною, в якій лише особливим чином перебувало Божество. Мета його страждань полягала тільки в тому, щоб подати приклад страждання за істину. Божественний розум, що був у Ісусові, по його смерті оселився в апостолах, потім в їхніх наступниках і, нарешті, в роді духоборів. Душа Христа після воскресіння також перебувала в роді духоборському, втілюючись в окремих особах¹³.

Історію людства представники цієї секти уявляли як боротьбу душі й тіла. Підтримуючи біблійну традицію, духобори вважали Каїна тілом, Авеля – душею. Саме тому нащадків Каїна розглядали як людей тілесних утій, а Авеля – як людей на службі в духа. Коли переслідування плем'ям Каїна синів Авеля дійшло до критичної межі, втрутився Бог і запровадив державу з її інститутами, прагнучи гармонізувати стосунки між людьми. Врегулювання ладу мало стати наслідком перемоги любові в суспільстві, яка властива духоборам¹⁴.

У вченні про душу людини та про падіння стверджувалося, що Бог створив людину, щоб зробити її своїм живим храмом. Людські душі, що постали в доматеріальному світі разом з ангелами, впали духовно, зберігши схильність до подальших падінь. Історія падіння Адама і Єви – це символи падіння душі. Спадкового гріха немає, оскільки кожен грішить і спасається сам. Однак від злих батьків, на думку духоборів, народжуються злі діти¹⁵. У покарання за падіння Бог створив плоть, що дана як можливість для покаяння, можливість

вибору (після смерті покаяння вже немає). Тілесною оболонкою перша людина, за уявленнями духоборів, була зобов'язана природним елементам: тіло вона отримала від землі, кістки – від каменю, жили – від коренів, кров – від води, волосся – від трави, думки – від вітру, красу – від хмар. Лише в душі людини перебував Бог¹⁶. Духобори неодноразово підкреслювали, що душа самовладна. Єднання з Богом, на їхню думку, було результатом процесу вдосконалення, дотримання заповідей і справ Христа¹⁷.

Переселення душі в духобора здійснювалося приблизно з 6 до 15-річного віку, коли він завчав декілька псалмів «Животної книги». До того ж часу духобори мали не душу, а лише дух – просте дихання, без власного буття. Душі людей після розлучення з тілами переходили в інших: добрі – у тіла людські, а грішні – у тіла тварин¹⁸.

Також духобори сформулювали своє ставлення до Православної церкви. Провідною ідеєю було заперечення авторитету Церкви та її ієрархії. Духобори відмовилися від твердження про спокутну місію Христа та Церкви з її обрядами. Церква, згідно з їхнім вченням, – це зібрання обраних Богом, які були розсіяні по всьому світу і належали до різних сповідань. У глибшому сенсі під Церквою духобори розуміли свою секту, називаючи себе живими храмами Божими.

Особливістю духоборського віровчення було заперечення зовнішньої обрядовості. Представники цієї секти закликали поклонятися не зовнішнім законам, а закону внутрішньому, шануючи людину з її душею. Вони відмовилися від послуг священників, православних обрядів і таїнств, відкинули шанування хреста, ікон і мощей. Для спасіння потрібна була лише беззаперечна віра, яка, однак, знецінювалася без добрих справ. Єднання з Богом передбачало сім ступенів, які втілювали сім станів хрещення: 1) позбавлення від гріхів; 2) помазання; 3) слово Боже; 4) освячення молитви; 5) духовна сповідь; 6) духовне причастя; 7) смирення¹⁹.

Окремі таїнства Православної церкви духобори трактували по-своєму. Зокрема, причащатися можна було в будь-який час Святим Духом животворящим, а піст зводився до простого утримання від переїдання²⁰. Така помірність все ж не передбачала жорсткого аскетизму.

Своє тлумачення духобори дали й кожному дню тижня. Так, у понеділок необхідно було згадувати всі справи Господні, вівторок вважався другим народженням людини, у середу Бог закликав людей до спасіння. У четвер шанували Бога та його святих, у п'ятницю – оспівали та славословили ім'я Боже. Особливої уваги потребували субота, коли належало остерегатися Божого суду, щоб не згубити душу в неправді, та неділя, у яку проголошувалося воскресіння від мертвих справ і прихід до Царства Божого²¹. Проте побоюючись покарання від світської влади та осуду православного населення, духобори дотримувалися також усіх церковних та державних свят²².

Богослужіння в духоборів включало спільні співи й читання псалмів. Вони не мали молитовних домів або спеціальних приміщень для зборів. Молитовні зібрання проводилися в будинках духоборів або просто неба. У молитовних приміщеннях передній кут прикрашався рушниками, окрім столу та лав, у них

не було інших меблів. Релігійними символами духобори вважали хліб, сіль і глек з водою, які ставили на стіл під час богослужіння. Просто неба духобори молилися у двох колах: одне коло утворювали чоловіки, друге – жінки. Під час зборів старші духобори промовляли напам'ять уголос псалми з «Животної книги», а всі присутні підхоплювали останні слова. Кожен повинен був прочитати новий псалом; потім читали катехізис і вели бесіди. Наприкінці моління чоловіки та жінки нарізно по черзі, взявшись за праві руки як для рукостискання, кланялися один одному двічі, цілувалися і ще раз кланялися, тим самим поклоняючись божественній Трійці в кожній людині²³. Тричі кланялися їй цілували один одного, кажучи молитви, їй на початку моління²⁴. На закінчення богомільля влаштовувалася братська трапеза. Крім того, передбачалося щоденне моління (вранці, перед їжею, після їжі та перед сном)²⁵. Особливих днів для зборів у них не було, духобори збиралися періодично за наявності вільного часу.

Своєрідна строга етика духоборів вимагала дотримування семи євангельських чеснот, що уособлювали сім небес: смирення, розуміння, утримання, братолюбство, милосердя, пораду, любов²⁶. Також потрібно було уникати семи смертних гріхів – погорди, сріблoloубства, розпусти, гніву, чаклунства, заздрості, смутку²⁷. Дванадцять християнських чеснот зображалися у вигляді дванадцяти друзів, які мали привести душу людини в Царство Боже. До них належали: правда, яка звільняла людину від смерті; чистота, що приводела віруючого до Бога; любов, з якою й у якій перебував Бог; послух, що творив швидкий шлях до спасіння; праця, яка робила честь тілу й допомагала душі; неосудження інших людей (тоді можна було спастися без праці); розмірковування; милосердя; покора; молитва і піст; покаєння; подяка²⁸.

У щоденному житті духобори використовували своєрідну термінологію й табу. Зокрема, вони не вживали терміна «смерть» (про померлих казали «брат наш змінився»²⁹). До речі, духобори не молилися за померлих, оскільки вважали це марним, а поминали їх тільки добрими справами. При похованні не вдавалися до обрядів, плакати дозволялося лише дітям, з огляду на їхню слабкість³⁰.

Батьків духобори називали: батька – «старий», а матір – «стара», до того ж казали не «мої», а «наші» батьки³¹. Себе ж духобори вважали такими, що мають два імені – плотське та духовне (останнє давав Бог відповідно до вчинків духобора)³².

Насамкінець зауважимо про безпідставно різкі характеристики Корніса стосовно грошолоубства та жадібності духоборів. На його думку, справжнім богом духоборів було золото, для здобуття якого вони вдавалися до будь-яких засобів³³.

Таким чином, виробивши специфічні риси віровчення, духобори намагалися пояснити виникнення світу та з'ясувати місце людини в ньому. Вони пропагували особливе ставлення до Церкви з її обрядами, а певні православні таїнства інтерпретували крізь призму проблем духовного та побутового рівня. Віровчення духоборів ґрунтувалося на засадах загальнолюдських цінностей та етичних норм. З часом воно поповнилося такими новими ознаками, як позитивне ставлення до навколишнього світу, пошук досконаліших форм суспільного життя тощо. Пропагування цих ідей серед загалу сприяло

посиленню впливу духоборів на православне населення, що свідчить про набуття ними рис суспільного явища.

- 1 Шугаєва Л. М. Духобори на Україні / Л. М. Шугаєва // Людина і світ. – 1992. – № 4. – С. 54–58; Її ж. Релігійні вірування і соціальна практика духоборів: автореф. дис. ... канд. філос. наук: 09.00.11 / Л. М. Шугаєва. – К., 1993; Її ж. Теологічні і світоглядні особливості віровчення духоборів / Л. М. Шугаєва // Історія релігій в Україні. – К., Львів, 1993. – С. 125–127; Її ж. Православне сектантство в Україні: суспільно-духовні витоки, особливості трансформації: дис. ... докт. філос. наук / Л. М. Шугаєва. – К., 2007.
- 2 Нагорна Т. В. Духовні християни в Україні наприкінці XVIII – у першій половині XIX століть: дис. ... канд. іст. наук / Т. В. Нагорна. – Запоріжжя, 2007.
- 3 Державний архів Одеської області (далі – ДАОО). – Ф. 89. – Оп. 1. – Спр. 392. – Арк. 15 зв.
- 4 Гермоген, єпископ Псковский и Порховский, бывший Таврический и Симферопольский. Таврическая епархия / Гермоген. – Псков: Типография губернского правления, 1887. – С. 415.
- 5 Державний архів у Автономній Республіці Крим (ДААРК). – Ф. 27. – Оп. 1. – Спр. 1574. – Арк. 10а, 36–36 зв., 39, 48–48 зв.
- 6 ДААРК. – Ф. 27. – Оп. 1. – Спр. 1647. – Арк. 2–3 зв.
- 7 Федоренко Ф. Секты, их вера и дела / Ф. Федоренко. – М.: Изд-во политической литературы, 1965. – С. 60.
- 8 Гермоген, єпископ Псковский и Порховский, бывший Таврический и Симферопольский. Таврическая епархия. – С. 414–415.
- 9 Малахова И. А. Духовные христиане / И. А. Малахова. – М.: Политиздат, 1970. – С. 52.
- 10 Русские. Серия «Народы и культуры» / Отв. ред. В. А. Александров, И. В. Власова, Н. С. Полищук. – М.: Наука, 1999. – С. 729.
- 11 Булгаков С. В. Православие: ереси, секты, западные вероисповедания: Соборы / С. В. Булгаков. – М.: б. и., 1912. – С. 226.
- 12 ДАОО. – Ф. 89. – Оп. 1. – Спр. 392. – Арк. 8.
- 13 Булгаков С. В. Православие... – С. 227.
- 14 Животная книга духоборцев // Материалы к изучению русского сектантства и раскола. – СПб., 1909. – Вып. II / Под ред. В. Д. Бонч-Бруевича. – С. 265.
- 15 ДАОО. – Ф. 89. – Оп. 1. – Спр. 392. – Арк. 9 зв.
- 16 Там само.
- 17 Русские... – С. 729.
- 18 Стоялов А. И. Несколько слов о молоканах в Таврических степях / А. И. Стоялов // Отечественные записки. – 1870. – № 6. – С. 298.
- 19 ДАОО. – Ф. 89. – Оп. 1. – Спр. 392. – Арк. 8 зв.
- 20 Там само. – Арк. 9.
- 21 Там само. – Арк. 10 зв.
- 22 Там само. – Арк. 12.
- 23 Русские... – С. 731.
- 24 ДАОО. – Ф. 89. – Оп. 1. – Спр. 392. – Арк. 11 зв.
- 25 Федоренко Ф. Секты... – С. 61.
- 26 ДАОО. – Ф. 89. – Оп. 1. – Спр. 392. – Арк. 10 зв.
- 27 Федоренко Ф. Секты... – С. 62.
- 28 ДАОО. – Ф. 89. – Оп. 1. – Спр. 392. – Арк. 10 зв.–11 зв.

- 29 Там само. – Арк. 9 зв.
30 Там само. – Арк. 12.
31 Там само. – Арк. 14.
32 Там само. – Арк. 9.
33 Там само. – Арк. 15.

SUMMARY

Yana Ivleva

PECULIARITIES OF DOGMA OF TAURIAN DOUKHOBORS (ON THE BASIS OF THE NOTES I. KORNIS ABOUT THE DOGMAS OF THE DOUKHOBORS)

The article is devoted the peculiarities of dogma of sect of the Doukhobors in Taurian province (1802–1845). In basis of the article a notes is fixed I. Kornis with exposition of history and dogma of Taurian Doukhobors (saved in the State Archive of the Odessa region). The sources of the faith of the Doukhobors are characterized, their doctrine about God and Jesus Christ is analyzed, attitude toward an official church and its mysteries is determined, the ethics of the Doukhobors is considered.

Key words: religion, sect, dogma, the Doukhobors, Taurian province, archived sources, I. Kornis.